

HEKAYƏTİ-MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-MƏŞHUR

*Yəni təmsili-güzarişi-əcib ki, keyfiyyəti dörd məclisdə
bəyan olub itmamə yetir*

ƏFRADİ-ƏHLİ-MƏCALİS

Müsyö Jordan – həkimi-nəbatat, pəriqli qırx yaşında.¹
Hatəmxan ağa – Təklə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı, altmış beş yaşında.
Şəhrəbanu xanım – onun arvadı, qırx beş yaşında.
Şərəfnisə xanım – onun böyük qızı, on altı yaşında
Gülçöhrə – onun kiçik qızı, doqquz yaşında.
Şahbaz bəy – onun qardaşı oğlu, böyük qızının nişanlısı, iyirmi iki yaşında.
Xanpəri – Şərəfnisə xanımın dayəsi, qırx yaşında.
Dərviş Məstəli şah – caduküni-məşhur, iranlı, əlli yaşında.
Qulaməli – onun şeyirdi, iranlı, otuz yaşında.

ƏVVƏLİMCİ MƏCLİS

Əvvəlinci məclis Qarabağ vilayətində min iki yüz altmış üçümcü ildə² yazın əvvəlində, novruz bayramından bir gün keçmiş Təklə-Muğanlının qışlağında vəqə olur. Şərəfnisə xanım ikimci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır, kiçik bacısı Gülçöhrə yanında oynuyur.

Gülçöhrə. Ağabacı, niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım (*onun əlini tutub o yana itələyir*). İtil cəhən-nəmə!

Gülçöhrə (*şitəngilik başlayıb genə onun tərəfinə əlini uzadır*). Ağabacı, sən allah, niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım (*genə onun əlini rədd edib*). İtil cəhənnəmə deyirəm, əlimdə işim var, qoy işimi tutum.

Gülçöhrə (*genə haman qərar ilə*). Sən ki, iş tutmursan, ancaq ağlayırsan. De görüm, niyə ağlayırsan? Deməzsən, gedərəm anamı çağıraram. Di de görüm, niyə ağlayırsan? (*Çarqatın başından dartır*).

Şərəfnisə xanım (*darılmış onu bərk itələyib*). İtil cəhənnəmə, ləktə, əl çəkməz, qoymaz işimi tutam.

Gülçöhrə yıxılıb, durub ağlaya-ağlaya anası olan dama gedir.

Şərəfnisə xanım (*yalqız*). Ax, ləktə, gedib anama xəbər verəcək. Allah, gəlib soruşsa ki, niyə ağlayırsan, nə deyəcəyəm? Eh, heç vaxt deyə bilmənəm ki, nədən ötrü ağlayırdım. Yaxşısı budur ki, danaram, deyərəm ki, heç ağlamırdım.

Yaylığı ilə bərk-bərk gözünü silir; bu halda qapı açılır, Şəhrəbanu xanım içəri girir.

Şəhrəbanu xanım. A qız, bu uşağı niyə itələyib yıxıbsan?

Şərəfnisə xanım. Uşağı yerə girsin. Dinc oturur məgər! Səhərdən bəri qoymuyub ki, iki çəngə yun darayım; elə şitəngilik edir: gah yunu qapıb, gah çarqatımı dartıb; axırda mən də cana doydum, bir tikə itələdim o yana, ağlaya-ağlaya qaçıb üstünə gedibdir. Qan-qan olmadı ki?

Gülçöhrə. Ana, vallah, yalan deyir, heç yun daramırdı, elə ağlayırdı; mən deyirdim ki, ağlama, məni itələdi, yıxdı, arxam üstə yerə dəydim. (*Gözünü ovxalaya-ovxalaya ağlayır*).

Şəhrəbanu xanım. Şərəfnisə, ağlamaq nədir? Sənə nə gəlibdir ağlayırsan? Allaha şükür, atan sağ, anan sağ. Gözəl-göyçək adaxlın gözün qabağında. Yeməyin bol, geyməyin bol, dəxi niyə ağlayırsan?

Şərəfnisə xanım. Vallah, ana, ağlamırdım. (*Gülçöhrədən bir çimdik götürüb*). A yerə girmiş, mən haçan ağlayırdım?!

Gülçöhrə təzədən lələ vay başlayır, sonra genə.

Şərəfnisə xanım. Ana, vallah, ağlamırdım! Allaha şükür, atam sağ, anam sağ, dəxi nə var ki, ağlayım?

Şəhrəbanu xanım (*gülə-gülə*). Niyə demirsən ki, adaxlım da gözümün qabağında?

Şərəfnisə xanım. Adaxlım kimdir?

Şəhrəbanu xanım. Necə adaxlım kimdir? Bəs əmin oğlu Şahbaz bəy kimin adaxlısıdır? Atan iyirmi gündən sonra allah qoysa sizə bir toy edəcəkdir ki, tərifi tamam Qarabağda söylənəcək. İsrəgacün aşnası zərdablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı çəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin.

Şərəfnisə xanım (*şəhadət barmağı ilə baş barmağının arasındakı alt dodağını dartıb başını yuxarı qovzuyur*). Bıy, anam nələr

söylüyür. Şahbaz bəy on gündən sonra çıxıb gedir. Bilmirəm atam kimə toy tədarükü görür.

Şəhrəbanu xanım (*təəccüblə*). Şahbaz gedir? Hara gedir? Şahbaz kiminlə gedir? Nə danışırsan? Allahı seversən, öz yanından zad quraltma. İndi bildim ki, doğrudan ağlayırmissan. Gərçəkdən ki, qız uşağının ağı olmaz imiş, gözünün yaşı əlində olmuş. De görüm, sənə kim dedi ki, Şahbaz gedir?

Şərəfnisə xanım (*başın aşağı salmış*). Özü.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, hara gedir?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, Firəngəmi, Parijəmi, adı batsın, dilim də yovuşmur.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, Şahbaz kiminlə Parijə gedir?

Şərəfnisə xanım. Qonağımız müsyo Jordan ilə.

Şəhrəbanu xanım. O bizim çör-çöp döşürən firəng ilə? Nədən ötrü? Firəngdə onun nə alıb-verəcəyi var? Parisdə onun nə iti azıbdır?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, cahıl uşaqdır. Müsyo Jordan beyninə salıbdır ki, Parijdə qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığıncaqlarda üzü açıq oturub dururlar. Nə bilim, başqa zadlar da çox deyibdir. İndi o da dəli-divanə olub ki, gərək gedəm bir Pariji görəm... Əvvəl əmimdən rüsxət istəyəcəyəm, qoymasa gecə atımı minib, Arazı o taya keçib, müsyo Jordan ilə görüşüb, onunla bərabər gedib, Pariji görüb seyr edəcəyəm.

Şəhrəbanu xanım (*toxuduğu corabı yerə tullayıb, kiçik qızına üzün tutub*). A qız, Gülçöhrə, get Şahbazı o biri damdan bura çağır, görüm bu necə sözdür.

Gülçöhrə qaçır.

Şəhrəbanu xanım. Dedim, kişi, Hatəmخان ağa, bu uşaqların toyun tez elə qurtar. Şahbazdan mən qorxuram, gündə min-min xəyala düşür, qulaq asmadı, osallıq elədi, axırda belə oldu.

Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içeri girir.

Şahbaz bəy. Əmidostu, nə var, xeyir ola?

Şəhrəbanu xanım (*qaşqabağın tökmüş*). Şahbaz, eşidirəm ki, Firəngə, Parijə gedirsən? Bu necə sözdür?

Şahbaz bəy (*gülümsənmiş*). Gedəndə nə olar, əmidostu? Gedərəm də, qayıdaram da, Şərəfnisəyə firəng qızları başlarına örtən təsəklərdən alıb sovqat gətirərəm də.

Şərəfnisə xanım. Firəng qızları başlarına öten təsəklər mənə lazım deyil; al Parijdə onların başlarına ört ki, Qarabağdan onların havasına yellənib uçursan.

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı deyir, aldığın təsəkləri ört firəng qızlarının başlarına, Şərəfnisəyə lazım deyil! Hələ də görüm, sən özbaşınasan, ya sənin atan yerində bir böyüyün var?

Şahbaz bəy. Əlbəttə, əmimdən izin almamış ki, gedə bilmənəm. Müsyö Jordan özü ondan rüsxətimi alacaqdır.

Şəhrəbanu xanım (*acıqlı*). Çox yaxşı, sən azıbsan, yolundan izindən çıxıbsan, get! Mən bu saat da Hatəmxan ağanı çağırıram, görüm Müsyö Jordan nəçidir ki, onun qardaşı oğlunu tovlaşdırıb Parijə aparır? Vallah, ona bir tov tutaram ki, gəlidiyi yolu da azar, özü də Pariji unudar. Çox yaxşı, sən get, mən bu saat Hatəmxan ağanı çağırıram görüm ki, sənin iyirmi gün toyuna qalıb, sən necə Parijə gedirsən?

Şahbaz bəy. Necə iyirmi gün mənim toyuma qalıbdır? Mən hələ uşağam, mən öz xahişimə bu tezlikdə evlənməyəcəyəm. Toy etməyəcəyəm, məgər güc ola!

Şəhrəbanu xanım (*çığıra-çığıra*). Bəli, güc olacaq! Əlbəttə, hələ iki il bundan irəli gərək sənə toy olaydı, əgər Şərəfnisə çox uşaq olmasaydı. Sənin kimi cahıl uşaqlar subay qalmaqdan tamam yaman yollara düşər, oğurluğa, quldurluğa qurşanar!

Şahbaz bəy. Adam aclığından, susuzluğundan oğurluğa, quldurluğa qurşanır; mənim, allaha şükür, nəyim əskikdir?

Şəhrəbanu xanım (*rişxənd ilə*). Bəs hansı dilənçilər görəsən quldur oldular, yollar kəsdilər? Allahı sevirsən, ağlına zor vermə. Sən lap azıbsan, get işinə!

Şahbaz bəy başını aşağı salıb gedir.

Şəhrəbanu xanım. Hatəmxan ağa və Şəhrəbanu xanım ölmüş imişlər ki, bir firəngi Şahbazı tovlaşdırıb Parijə aparar! A qız, Şərəfnisə, yadımdan çıxdı, de görüm ki, Şahbazı o çör-çöp döşürən nə sözlər ilə tovlaşdırıb Parijə aparır?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, deyibdir ki, Parijdə tamam göyçək qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığıncaqlarda üzü açıq oturub-dururlar.

Şəhrəbanu xanım. Başqa nə söz deyibdir?

Şərəfnisə xanım. Nə bilim, deyibdir ki, qızlar ilə, gəlinlər ilə oğlanlar bir yerdə oynarlar, danışarlar, gülürlər.

Şəhrəbanu xanım (*darınıs*). Eh, başqa nə sözlər deyibdir? Bu elə əvvəlki sözdür.

Şərəfnisə xanım. Başqa söz çox dedi. O biriləri yadımda qalmadı, elə bir bu yadımda qaldı, mən nə bilim?

Şəhrəbanu xanım (*acıqlanmış*). Allahu əkbər! A qız, axı mən necə Hatəmxan ağaya deyim ki, qardaşın oğlu Şahbaz bəy Qarabağda oturduğu yerdə Parij qızlarına ayağı yanıb, müsyö Jordana qoşulub gedir? On altı yaşında qızın Şərəfnisə xanım burdan ora, Parijin qızlarının, gəlinlərinin xayınlığın çəkib, hələ nə gedən var, nə gələn var, gözünün yaşın sel kimi axıdıb yas qurubdur!

Şərəfnisə xanım (*yerindən qalxıb*). Bıy allah, torpaq başıma, arvad nələr danışır! Ayağımın ağından yer qaçdı, durub qaçım! (*Tez damdan çıxır gedir*).

Şəhrəbanu xanım (*üzün kiçik qızına tutub*). Gülçöhrə, get atan damın dalısında çobanlar ilə danışır, de ki, tez bir bura gəlsin, vacib iş var.

Gülçöhrə qaçır.

Şəhrəbanu xanım (*öz-özünə*). Bu Firənglər necə naşükür xalq olurluşlar. Hə yaxşılıq bilməzmişlər. Mən ağılsız, genə tarının hər günü nahara müsyö Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər. Di gəl bundan sonra xalqa yaxşılıq elə! Tamam yaxşılığım bada çıxdı getdi.

Bu halda qapı açılır.

Hatəmxan ağa (*içəri girir*). Xeyir ola, arvad, nə var, tələsik mənə çağırıbsan?

Şəhrəbanu xanım (*qaşqabaqlı*). Nə olacaq, gəl gör çör-çöp döşürən, içdirib, yedirib bəslədiyən qonağın, deyirlər, qardaşın oğlunu azdırıb, özü ilə Parisə aparır.

Hatəmxan ağa. Necə? Müsyö Jordan Şahbazı Parijə aparır? Kim deyir?

Şəhrəbanu xanım. Mən deyirəm! Şahbaz özü Şərəfnisəyə deyibdir!

Hatəm xan ağa (*qəhqəheyi-qeyri-təbii ilə*). Xa-xa-xa! Şahbaz bilir ki, sənin qızının ürəyi kövrəkdir, ona sataşdır. Yəqin ki, Şərəfnisə də bu sözlərdən dərd edir. Xa-xa-xa-xa, analı-qızlı iki pulluq ağılınız yoxdur. Hər boş sözdən ötrü yerdən olursunuz.

Şəhrəbanu xanım (*çığıra-çığıra*). Sən elə hər zadı boş tutarsan. Cahıl uşaqdır, bəlkə o firəngi bir para sözlər deyib, ağılını oğurlayıbdır. Kişisən, qan olmaz ki, hər ikisini bir çağırıb soruşasan ki, bu nə işdir, nə sözdür?

Hatəm xan ağa. Çox yaxşı, arvad, allahı sevirsən, çıxırma! Elə indi bu saatda çağırıb öz yanında soruşaram. Hövsələm daralmasın.

Pərdə salınır

İKİMCİ MƏCLİS

İkimci məclis haman gündə əvvəlimci damda vaqə olur. Dam kilim, kəbə ilə pakizə fərş olub, bir tərəfdə un çuvalları düzülüb, bir tərəfdə yağ dəriləri, yun məfrəşləri qoyulubdur. Hatəm xan ağa oturub damın yuxarisında, fərş üstə. Arvadı Şəhrəbanu xanım ərinin sağ böyründə, çənəsin yaşmayıb, ağ örpək başında, həllaci, samit əyləşibdir. Hatəm xan ağanın müqabilində qardaşı oğlu, Şahbaz bəy oturub, xəncərinin dəstəsinə söykənmiş, müntəzirdir görsün ki, əmisi nə danışacaq. Yun məfrəşlərin birisinin üstünə bir xalça salınıb, Şahbaz bəyin sol tərəfində qoyulub, üstündə müsyö Jordan firəngi libasında, qıçın qıçı üstə aşırıb, başı açıq, əlində barmaq uzunluğunda və yağunluğunda bükülmüş və lülələnməmiş tənbəki yarpaqlarını yandıırıb çəkir. Hatəm xan ağanın böyük qızı Şərəfnisə xanım bulardan əvvəl xəlvətcə gəlib, yük qabağında asılan kilim gərdəyin dalısına girib pusur ki, görsün nə danışaçaqlar. Bu halda Hatəm xan ağa üzün müsyö Jordana tutub xitab edir.

Hatəm xan ağa. Həkim sahib, eşidirəm ki, bizim Şahbazı Firəngistana aparırsan, bu necə sözdür?

Müsyö Jordan. Bəli, Hatəm xan ağa, bu sözü mən özüm sizə deyəcəkdim; çünki heyfdir Şahbaz bəy kimi cavan və zirək və sahib savad oğlan firəng dilini bilmiyə; mən təəhhüd edirəm ki, onu Parijə aparıb, firəng dilini ona öyrədib yola salam; çünki firəng dilinə çox şövqi var, tez öyrənər. İndi də mənim ilə durub oturmaqdan bir para kəlimatı hifz edibdir.

Hatəm xan ağa (*üzün Şahbaz bəyə tutub*). Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?

Şahbaz bəy. Bəli əmi, əgər sizin rüsxətiniz olsa, müsyö Jordan ilə gedərəm, genə sonra özüm qayıdaram, gələrəm.

Hatəm xan ağa. Nədən ötrü, balam?

Şahbaz bəy. Firəng dilini öyrənməyə, əmi!

Hatəm xan ağa. Firəng dili nəyinə lazımdır, əzizim! Sənə lazım olan ərəb, fars, türki, rus dilləridir ki, Allaha şükür dövləti-aliyyəminin şəfqətindən açılan mədrəsələrdə hamısını oxuyub öyrənibsən.

Şahbaz bəy. Əmi, firəng dili mənə çox lazımdır. Bildir ki, Tiflisə mənə arx çıxartmaq üçün izin almağa göndərmişdiniz. Allahverdi bəyin oğlu Tarıverdi bəy Varşavada firəng dili öyrəndiyi üçün hər məclisdə məndən hörmətli idi. Bavüçüdi ki, firəng və türki dilindən başqa özgə dil bilməzdi.

Hatəm xan ağa. Balam, sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa filcümlə fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttəle olsun; öz işin yola aparsın.

Şahbaz bəy. Zəmanə əhlinin birisi də Parij xalqıdır. Sizin sözü-nüz görə onların adət və xəvvasından xəbardar olmaq lazım gəlir.

Hatəm xan ağa. Nə eybi var, onların adət və xəvvasını bilgilən, əgər istəyirsən.

Şahbaz bəy. Bu surətdə əgər Parijə getməsəm, oranın əhlinin adət və xəvvasından necə müttəle ola bilərəm?

Hatəm xan ağa. Çox asan. Necə ki, mən onları bilirəm, ancaq müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm.

Şahbaz bəy. Əmi, qanmıram ki, siz necə Parij əhlinin adət və xəvvasından xəbərdarsınız?

Hatəm xan ağa. Bu saatda mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar, biz başımızı qırxarıq, olar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, olar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, olar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, olar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, olar gizlin alarlar; biz hər zada inanırıq, olar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, oların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq.

Şahbaz bəy. Əmi, bunu başa düşmədim.

Hatəm xan ağa. Niyə başa düşmədin, balam? Çox arvad almaq ibarətdir ondan ki, bir kişi bir arvada iktifa etməsin və çox ər almaq da ibarətdir ondan ki, bir arvad bir kişiyyə iktifa etməsin. Əvvəlki adət bizdədir, sonrakı – Parijdə. O kitablara görə ki, müsyo Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir, dəxi hamı zadı bu qərar ilə fərz eylə, bifayda Parijə getmək niyyətindən düş!

Müsü Jordan (*rişxənd ilə*). Xa-xa-xa! Hatəm xan ağa, təc-cüb edirəm ki, sizin kimi qəvaidi-məntiqiyyədən müttələ, əqilli və fərasətli, mərdi-kühənsal bu zamana qədər məşvərətxanaların birisində ərkanı-məşvərət silkinə daxil olmuyubsunuz; əgərçi mən siz təqir etdiyiniz qaidəyə bir bəhs varid edə bilmənəm, lakin istərdim ki, mən də bir neçə kəlmə ərz edəydim, əgər rüsxətiniz olsa.

Hatəm xan ağa. Buyurun, həkim sahib! Sizin hər sözlünüz bizə xoşdur.

Müsü Jordan (*vüqar ilə*). Hatəm xan ağa, mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parijə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə mü-təvəccəh olub, firəng dilini və ülumunu bə-qədri məqdur ona təlim edib, saniyən, onu kralımıza tanıdıb, burada mənim haqqımda zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qaytaram; çünki mən kralın məxsus və təhti-himayətində olan darüelmin hükəma və üləmasından və o əlahəzrətin müqərrəbi və mötəmədiyəm; amma çün sizin təqiratinızdan müşəxxəs oldu ki, siz səfərin fəvaidinə münkirsiniz; ona binaən mənə lazım olur ki, səfərin fəvaidini müvafiqi-vaqe məsəl ilə sizə isbat edim. Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim (*əlini uzadıb cibindən bir dəftər çıxarıb, açıb, içində səliqə ilə düzülmiş bir neçə otları göstərib*), əgər mən Qarabağa gəlməsəydim, Kim biləcəkdir ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur? Bundan əvvəl bizim ətibba və hükəmalarımız cənab Linney³ və Turnefor⁴ və Bertram⁵ belə güman etmişlər ki, bu nəbatat ancaq Alp dağlarında və Amerikada və Afrikada və Şveysariya dağlarında mövcud olur. Amma indii mən buraya gəlmək səbəbi ilə Parijin darüelminə isbat edəcəyəm ki, məzkur hükəmalar bilkülliyə səhv ediblər. Bu nəbatat Qarabağın dağlarında kəsərlə mövcuddur və bu nəbatatın mahiyyətini, təhqiq və xəvassını təcrübə ilə müşəxxəs edib, o xüsusda əttibanın istehzarı üçün təsnifi-cədid aləmdə məşhur edəcəyəm. Məsələn, bu ot ki, görürsünüz (*əli ilə bir kiyaha işarət*

edib) latınca bunun adı aqantusdur ki, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var. Cənab Linney bunu fərz edir üçüncü dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir dördüncü dərəcədə, amma mən onu ikimci dərəcədə fərz edəcəyəm və bu otun adı latınca *serastrum alpinum*dur ki, göz ağrısına nəhayət mənfəəti var. Cənab Linney bunu fərz edir yeddıncı dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir altıncı dərəcədə, amma mən onu fərz edəcəyəm onuncu dərəcədə və bu otun adı latınca qamlına afriqanadır ki, diş ağrısının əlacı münhəsirdir buna. Cənab Linney bunu fərz edir beşimci dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir üçüncü dərəcədə, amma mən onu səkkizimci dərəcədə fərz edəcəyəm. Bu otun adı latınca qombretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bilirdilər. İndi mən çox sevinirəm ki, onu Qarabağın dağlarında tapmışam ki, soyuqdəymə üçün nəhayətdə náfedir; cənab Linney onu altıncı dərəcədə fərz edir, cənab Turnefor beşinci dərəcədə fərz edir, amma mən onu dördüncü dərəcədə fərz edəcəyəm. Və hamı tapdığım nəbatatın və ələfiyyatın mahiyyətini və xasiyyətini bu qərar ilə yazıb aləmə bildirəcəyəm. Və mənim ismi rəsmim bu cəhətdən cənab Linneyin hamisi Georq Qllifordun⁶ ismi rəsmindən ərfə və əcəll və ülum üçün göstərdiyim xidmət Germaniyanın məcməyi-üləması kartoflu azarını axtarıb tapdıqları cəhət ilə vətənlərinə göstərdikləri xidmətdən əla və əfəl olacaqdır.⁷

Hatəm xan ağa. Həkim sahib, vallah başa düşmədim ki, nə danışıdınız. Qlliford kimdir? Linney kimdir? Turnefor kimdir? Niyə olar zəhmət çəkib otlara dərəcə qərar veriblər? Germanı nədir, kartof kimdir, o niyə azarlamışdır, o, nə böyük şəxsdir ki, vətən bu mərtəbədə onun etidalı-məzacına və tuli-ömrünə talibdir? (*Bir qədər sükut olunur. Müsyö Jordan gülür, sonra genə Hatəm xan ağa*). Yoxsa hakim sahib, bizim Şahbazı da aparıb belə tapmacalardan öyrədəcəksiniz?

Müsyö Jordan. Hatəm xan ağa, bağışlayın; doğru buyurursunuz, indi bildim ki, sizə nə qisim gərək misal gətirmək; məsələn, bir ay bundan əvvəl Qarabağın əlyetməz dölündən köhlən altında gəlib sizə qonaq olan xoşbəxt adam ki, adı yadımdan çıxıbdır, əgər Qarabağa gəlməyəydi, bu qədər dövləti hardan ələ salardı?

Hatəm xan ağa. Həkim sahib, bax, bu söz necə aşkardır! Doğru buyurursunuz, əgər o, Qarabağa gəlməyəydi, heç vaxt dövlətə çatmazdı.

Şahbaz bəy. Başına dönüm, əmican, rüsxət verin, müsyö Jordan ilə gedim, əgər mənəim xoşbəxt olmağımı istəyirsiniz, heç vaxt belə fürsət ələ düşməz. Necə ki, səfərin faydasını hər ikiniz də iqrar etdiniz.

Hatəm xan ağa (*bir az fikir edib*). Həkim sahib, nə müddətə Şahbaz Parijə gedib qayıda bilər?

Müsyö Jordan. Bir il çəkər gedib-gəlməyi, ziyadə çəkməz. Bir ildən az qalsa, getməyindən mənzur olan fayda bilkülliyə hüsula gəlməz; çünki ümdəsi firəng dilini öyrənməkdir.

Hatəm xan ağa (*üzün arvadına tutub*). Arvad, dəxi nə eləyək, qoy getsin. Papağın çevirərsən, il gələr keçər. Uşaqdır, könlü istəyir, getsin, Pariji görsün. Həkim sahib də bir yaxşı adamdır, onun hüsurunda bir para mərifət kəsb edər; yaxşı, yamanı görər. Kraldan bəxşeyiş alar, il başında Qarabağda hazır olar, o vaxtadək biz də onun toy tədarükünə məşğul oluq, gələn kimi toyun başlarıq.

Şəhrəbanu xanım (*yerindən qalxıb çıxıra-çıxıra*). Kişi, nə danışsən, sənə fikrin haradadır? İstəmirəm onun Parijə getməyin də, mərifət kəsb etməyin də, firəng kralından bəxşeyiş almağın da! Bu sözlər tamam bəhanədir. Şahbaz istir getsin Parijə, məclislərdə, yığıncaqlarda üzuaçıq gəzən qız, gəlinlər ilə kef eləsin, danışsın, gülsün, vəssəlam!

Hatəm xan ağa (*təngə gəlib*). Ay arvad, bəsdir, Allahu sevirənsən, çıxırma! Dəxi mən nə iləyim? Bacarırsən, qoyma getsin! Göydə uçan qanadlı quşu əyləmək olursa, Şahbazı da güc ilə əyləmək olur. Rüsxət verməsəm, atılar minər atına, hoppanar Arazın o tayına, sonra mən onu haradan tapım? Sən onu tanıyırsan məgər ki, necə höccətdir?

Şəhrəbanu xanım (*dəxi də bərk çıxırır*). Mən onnan da höccətəm! Qoymanam getsin! Əgər Şahbazı Parijə getməyə qoysam, bu ləçək çəngilərin ləçəyi olsun! (*Əlini uzadır örpəyinə*).

Şahbaz bəy (*gülə-gülə, arxayın*). Allahu əkbər! Əmidostum bilmirəm hansı qaravulları ilə məni dustaq edəcək?

Şəhrəbanu xanım (*çıxıra-çıxıra*). Görərsən; sən də öz bildiyindən, mən də öz bildiyimdən! (*Qalxıb damdan çıxır*).

Hatəm xan ağa. Arvadların işi xətdir.

Müsyö Jordan təəccüb edir və Şahbaz bəy qeyzlə samit qalır.

ÜÇÜMCÜ MƏCLİS

Üçümcü məclis yenə orda vaxə olur. Damın bir tərəfində Şəhrəbanu xanım oturubdur. Bir tərəfdə Şərəfnisə xanım yun darayır. Bu halda birdən qapı açılır. Şərəfnisə xanımın dayəsi Xanpəri içəri girir.

Xanpəri. Səlam-əleyk!

Şəhrəbanu xanım. Əleykəssəlam! Xanpəri, bilirsən iş necə keçdi? (*Şərəfnisə xanım qulaq asır*). İş belə keçdi ki, Şahbaz gedir Pariyə. İndi səni ondan ötrü çağırıdım ki, əgər bir əlacın var isə eylə. Hatəmxan ağa, özün bilirsən ki, bir xamırağız kişidir. Əvvəldən yaxşı danışdı, amma sonra birdən boşaldı. Müsyö Jordan və Şahbazın bir para ağılsız sözlərindən yerdən oldu. Amma mən ya gərək öləm, ya Şahbazı qoymayam getməyə. Doğrusu, Şərəfnisəni gözü yaşlı görə bilmənəm! Allah götürərmə Şahbaz getsin Pariyədə kef etsin, on beş yaşında gül üzlü uşağım ah çəksin, qan tüpürsün, saralıb sapa dönsün, incəlib ipə dönsün?!

Xanpəri. Xanım, əlac odur ki, bayaq sənə deyirdim. Nə lazımdır ki, Hatəmxan ağadan və ya özgəsindən minnət çəkəsən. Göndər qonşuluqdan, Ağcabədi kəndindən, Qızılbaşdan gələn dərviş Məstəli şahı gətirib necə ki, sənin muradıdır, bu işi elə düzəltsin. Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda məni qocamdan boşadar.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, mən də onun cadusunun gücünü eşitmişəm. Amma genə bir az səksəkəliyəm; o, etdiyi işlərdən heç bilirsənmi? De görüm, ürəyim dürüst qızasıdırımı? Çünki bu iş çox çətin işdir.

Xanpəri. Xanım, ağcabədili Kərim koxanın arvadı Səlminazı o boşatdırıb oynaşına verdirmədimi? Muğanlı Səfərəli kişinin qızını sevgilisinə qovuşdurmadımı? Dədəsini ki, qızı verməyə razı olmurdu, cadu ilə öldürmədimi? Cavadlı Kərbəlayı Qənbər qızı Şahsənəmin ərinə, bir illik yoldan başqa arvad almasın deyə, qaytarıb gətirmədimi? Onun əlindən heç zad qurtarmaz!

Şəhrəbanu xanım. Gözüm Xanpəri, bəs tez oğlun Əlmərdanı bu saatda göndər Məstəli şahı Ağcabədi kəndindən alıb gətirsin! Desin, xanım çağırır. Hər nə istəsə vədə eləsin. Xülasə, axşam çıraq yanan vaxtda gərək Məstəli şah bizim evdə hazır olsun!

Xanpəri. Baş üstə, xanım, bu saatda göndərrəm! Amma gərək Məstəli şah Hatəmخان ağadan, Şahbaz bəydən xəlvət bura gəlsin. Allah eləməmiş, əgər Şahbaz onu burda görsə, onu da öldürər və mənə də sağ qoymaz.

Şəhrəbanu xanım. Əlbəttə, mən indi bu saatda çıxaram, Hatəmخان ağanı da, Şahbaz bəyi də ilxıya baxmağa göndərrəm və tapşırım ki, gələndən sonra Şərəfnisənin evində yıxılısınlar-yatsınlar ki, gecə bu damda su qoyub Şərəfnisənin başın yuyub çimdircəyəm. Sən dur get, dərvişin dalınca oğlunu göndər.

Hər ikisi gedir. Sonra Şərəfnisə xanım yalnız ayaq üstə.

Şərəfnisə xanım. Ux, Allah, kərəminə şükür, bir az ürəyim dincəldi. Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, pitik olmaya! Əgər məməm deyən dərviş olmasaydı, şəksiz, müsyö Jordan Şahbazı aparacaqdı, günümü göy əskiye düycəkdi.

Bu halda qapı açılır, Şahbaz bəy içəri girir.

Şahbaz bəy. Şərəfnisə, qadan alım, bilirsən ki, əmidostum bu gün nə tufan elədi? Müsyö Jordanın yanında əmimin üstünə çır-çır çığırdı, mənə də hədələdi.

Şərəfnisə xanım. Şübhəsiz, heç özün etdiyindən xəbərini yoxdur, əmidostunun çığıрмаğı gözüne görünür.

Şahbaz bəy. Qadan alım, Şərəfnisə, mən özüm nə eləmişəm?

Şərəfnisə xanım (*tez yeriyyə, əlin uzadıb hanasının dalısından bir neçə yarım səhifə kağız çıxardıb açır*). Şahbaz, bu şəkilləri bəs mənə kim gətirdi? Bunları sən gətirib demədinmi ki, Parij qızlarının, gəlinlərinin şəkilləridir, gör Parijdə necə gözəl qızlar var? Bu qızlar, gəlinlər tamam üzləri açıq məclislərdə, yığınaqlarda oğlanlar ilə bir yerdə oturub-dururlar? Hələ mən bu şəkilləri utandığmdan əmidostuna göstərməmişəm.

Şahbaz bəy. Bıy, Şərəfnisə, necə uşaq-uşaq danışsın? Bu şəkillər müsyö Jordanın kitablarının içində idi. Müsyö Jordan kitablarını açıb baxanda gözü bunlara sataşdı, çıxardı, mənə verdi, apar adaxlına göstər və dedi ki, bu il Parijin qızları və gəlinləri belə paltar geyirlər. Keçən il ayrı tövr paltarları var idi. Gələndən il bir özgə qayda ilə paltar geyəcəklər. Hər il Parijdə libas geymək sayağı dəyişilir. Mən də gətirdim sənə verdim; bundan gələsi nə var?

Şərəfnisə xanım. Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parijə gedəsən!

Şahbaz bəy. Şərəfnisə, bu nə sözdür, deyirsən? Tamam Parijin qızları qurban olsun sənin bir tükünə! Mənim ki, sənin tək gözəl yarım var, behişt huriləri gözümə görükməz. Sənsiz mənim bir günüm olmasın!

Şərəfnisə xanım. Bəsdir Allahı sevirsən, bu bazıları bizə az gəl, sənsiz bir günüm olmasın deyən oğlan burdan Parijə getməz, sən məni heç sevmirsən!

Şahbaz bəy (*uzanıb onun boynundan qucaqlayıb öpür*). Şərəfnisə, doğrudan, sən məndən belə bədgüman olubmuşsan! Mənim ürəyimə bir ox vursaydın yaxşıdı ki, bu sözü mü üzümə dedin. Axır bir soruş gör ki, Parijə nə səbəbə gedirəm?

Şərəfnisə xanım (*ağlaya-ağlaya Şahbaz bəyin əlin boynundan qopardıb*). Nə işim var soruşum; Səbəbini özüm çox yaxşı bilirəm. Səbəbi bulardır ey! (*Şəkil kağızların dışın-dışına qısıb, əlində bərk-bərk övkaləyir, salır ayağı altına*).

Şahbaz bəy. Vallah, yox, səbəbi olar deyil, sən bilmirsən. Mənim tay-tuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, hörmət-izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışılıqda adsız, sansız.

Şərəfnisə xanım. Əvvələn, bu yalandır ki, deyirsən, kim bizlərdən mərifət ilə, qulluq ilə xoşbəxt olubdur? Bu gördüyünüz xoşbəxtlər tamam özgə yol ilə bəxtə yetişiblər. İkimci, əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə. Bir azdan sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın. Parijə bizlərdən nə gedən var, nə gələn var!

Şahbaz bəy. Doğru deyirsən, amma adamın hər işdə gərək vasitəsi olsun. Tiflisdə və o biri şəhərlərdə məni tanıyan yoxdur. Mənə kim vasitə olub məni qulluğa qoyduracaq və hörmət tapdıracaq? Amma bu firəngi bir yaxşı adamdır, məni də sevir, ocağımızı tanıyır. Bu məni Parijə aparıb firəng dilini öyrətməkdən və krala tanımaqdan məşhur ollam, qayıdandan sonra hər yerdə yerim olar.

Şərəfnisə xanım. Bu sözlər tamam fənnü feldir. Məni aldatmaq üçün bəhanədir. Nə sözdür ki, sənin kimi cavan, kamallı oğlan Tiflisdə qulluq tapmaz?

Şahbaz bəy. Parijdən qayıdandan sonra genə gedib Tiflisdə qulluq edəcəyəm.

Şərəfnisə xanım (*ayağı ilə şəkil kağızlarını itələyib*). Parijdə sənin kimi oğlan bu poşaların əlindən sağ qurtara bilərmə ki, qayıdıb gələndən sonra adam kimi durub-otura? Heç vaxt sən Parijə gedə bilməzsən. Ha vaxt getsən, öyün!

Bu halda Hatəm xan ağa qaim səs ilə Şahbaz bəyi çöldən çağırır, Şahbaz bəy tez damdan çıxıb gedir.

Pərdə salınır

DÖRDÜMCÜ MƏCLİS

Dördümcü məclis Hatəm xan ağanın damında vaxt olur. Bir tərəfdə Şəhrəbanu xanım oturubdur, bir tərəfdə Şərəfnisə xanım, bir tərəfdə onun dayəsi Xanpəri. Gecədən iki saat keçibdir. Şəhrəbanu xanım başın yuxarı qovzuyub üzün Xanpəriyə tutub darıxmış soruşur.

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, necə oldu dərviş gəlmədi.

Xanpəri. Xanım, tələsmə, bu saat gələr.

Birdən qapı açılır. Məstəli şah cadüküni-məşhur qaşqabağı tökülmüş içəri girir.

Məstəli şah. Səlam-əleyküm!

Şəhrəbanu xanım (*başını yuxarı qovzuyub*). Əleyküməssəlam, baba dərviş, xoş gəldin! Gəl otur.

Məstəli şah (*oturub*). Xanım, mənə nisbət nə qulluğunuz var? Buyurun, can-baş ilə bitirməkdə müzayi qə yoxdur!

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, bir cüzvi, yüngül işdən ötrü sənə zəhmət vermişəm! Mətləb budur ki, bizim Şahbaz lap yolundan azıb; bir firəngi qonağımız var, xəyalındadır ki, ona qoşulub Parij şəhərinə getsin, mənim bu oturan, gülüzlü uşağımı ki, onun adaxlısıdır, iyirmi gündən sonra toyu başlanacaq, ağlar-sızlar qoysun. Mən və Hatəm xan ağa nə qədər yalvardıq, söylədik qulaq asmadı; gərəkdir ki, bir iş edəsən ki, bizim Şahbaz Parijə gedə bilməsin və müsyo Jordan ondan əl çəksin, aparmasın.

Məstəli şah. Xanım, bu cüzvi, yüngül iş deyilmiş; bəlkə çox böyük və çətin iş imiş. Gərəkdir bu işdə mənim cadunun əsəri ya Parijin, ya müsyo Jordanın başında çatlasın.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, mən anlamadım, necə gərək cadunun əsəri ya Parijin, ya müsyo Jordanın başında çatlasın.

Məstəli şah. Xanım, məsələn əgər Şahbaz bəyə əl vursam, lazım olur ki, onun bədəninə bir cin müsəllət edim ki, bu səfərin xəyalını onun başından çıxarsın. Amma olur ki, bu işdən o qorxsun, ağına rəxnə yetişsin, ya azarlasın, ya çolaq olsun, çünki çox uşaqdır, cavandır.

Şəhrəbanu xanım. Bıy, Allahı sevirsən, baba dərviş, belə danışma, bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözümüzdən uzaqlaşmasın. Necə olar ki, onun canına cin müsəllət olmağa razı olaq?

Məstəli şah. Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xaarb etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yainki Mərrix ulduzuna⁸ hökm edim ki, müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparın olmasın. Bu işin bundan başqa heç çarəsi yoxdur.

Şəhrəbanu xanım. Bu necə mümkün şeydir, baba dərviş, belə iş eləmək olarmı?

Məstəli şah. Pəh, bu mənim işimdir, xanım, nə şübhə yeridir! Məgər eşitməmişiniz ki, bir neçə şeyatinə əmr etmişəm ki, həmişə Şişə qalasında üsuli və şeyxi mollalarının arasında fitnə və fəsad salıb heç vaxt oları dinc qoymasınlar? Ondən ötrü ki, olar minbərə çıxıb aşkara xalqa vəz edirmişlər ki, cadukünə və sairə inanmayın. Aya, mən deyiləm ki, Gilcan adlı ifritin ruhunu ki, şeytənətdə və məzərrətdə fərdi-əsrdir. Ağa Vəli Əliqulu oğlunun bədəninə müntəqil edib Səlyan xalqının canına müsəllət etmişəm ki, gecə-gündüz onun qorxusundan evlərində rahat yata bilməzlər! Hələ Səlyan xalqına az qisas etmişəm. Ondən ötrü ki, olar bildir məni Səlyana qoymayıb qovdular ki, bura darülmöminindir. Sən dərviş və cadukünsən, bura ayaq basma! Hansı işlərimi söyləyim! Bu işlər yaxın zamanda etdiyim əməllərin əlamətidir. On bir il bundən irəli Araz qırağına gəlmişdim; istiyirdim ki, Naxçıvan və Şərur mahallarının qabağından keçib İrəvana gedəydim. Hər iki mahalın xalqı mənə mane oldular ki, səni qoy-marıq bu torpağa keçəsən. Ondən ötrü ki, əlində təzkirən yoxdur. Naməlum, təzkirəsiz adamlara yol vermək, bu tərəfə keçirmək qanun ilə qadağandır. Bavücuti ki, əlləm-qəlləmlər özləri gecə-gündüz qaçaq mala gedən təzkirəsiz adamları o yana, bu yana bələd olub keçirirlər. Nə qədər yalvardım-yapışdım, sözümə qulaq asmadılar. Aşağı getdim, olmadı; yuxarı getdim, olmadı; axırda lap acığım tutdu. Əcinnələrə, ifritələrə hökm etdim ki, tamam Naxçıvan, Şərur mahal-larının damlarını qaldırıb yer ilə yeksan etdilər ki, zərbindən Ağrı

dağının bir tərəfi də qopub tökülüb Akur kəndini batırdı. Xülasə, Murova desəm, yerindən qop, qopmazmı? Araza desəm, axma, axarmı?

Şəhrəbanu xanım (*təccübən əlin dodağına aparıb*). *Allah, dərdini əsirgə...*

Məstəli şah. Xanım, gecə keçir, durmaq vaxtı deyil. İndi siz mənə buyurun görüm, müsyo Jordan ha vaxt gedəcək?

Şəhrəbanu xanım. On gündən sonra.

Məstəli şah. Çox yaxşı, indi mən bu saatda, xanım, sizin gözü-nüzün qabağında Parijin heykəlin bərpa edib, burda onu pozacağam. Və divlərə və ifritələrə hökm edəcəyəm ki, haman dəqiqə Pariji yıxsınlar və on günə qədər xəbərini müsyo Jordana çatdırsınlar ki, Şahbaz bəyi aparmaq fikrindən düşsün; yəni bir böyük xoruzu qabağında tutub adın qoyacağam müsyo Jordan, bu saatda onun boynunu vurub Mərrix ulduzuna əmr edəcəyəm ki, bu tövr ilə o da on günədek həqiqətdə müsyo Jordanın boynunu vursun; taki Şahbaz bəy ondan xilas olsun. İndi buyurun görüm, cənabınız Parijin xarab olmağınımı istərsiniz, ya müsyo Jordanın boynunun vurulmağını?

Xanpəri (*tez əlin yuxarı qovzuyub, çalıb*). Hər ikisini, baba, dərviş! Firənglərə yazığımızmı gələcək?

Şəhrəbanu xanım. Bıy, arvad, sənün ürəyin daşdır, nədir? Bıçarə parijlilər bizə nə eləyiblər ki, evlərin, imarətlərin başlarına yıxaq, min-min adamın qırılmağına bais olaq? Bu qalmaqala bizi ancaq o çör-çöp döşürən müsyo Jordan salıbdır. (*Üzün Məstəli şaha tutub*). Baba dərviş, hər nə bilirsən ona eylə! Burada xoruzun boynunu vur. Mərrix ulduzuna hökm et ki, o da müsyo Jordanın Arazdan keçəndən sonra boynun vursun, Şahbaz yalnız qalsın, genə bu taya keçsin, qayıtsın gəlsin. Bir təqsirli adamın ölməyi çox yaxşıdır min-min günahsız xalqın qırılmağından isə.

Şərəfnisə xanım. Can ana, elə demə, müsyo Jordan yazıqdır! Çox yaxşı adamdır. Bu yaylaq hər gün qəribə güllərdən, çiçəklərdən dəstələr bağlayıb Şahbaz bəydən mənə göndərirdi ki, apar adaxlına ver, görsün, neçə ildir bu yaylaqları gəzirlər, heç bu gülləri və çiçəkləri görübdürmü və mənə bir güzgü bağışlayıbdır ki, Parijin əcayibət bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti dalısında çəkilmiş. Məni öz qızı kimi istərdi. Mən özümü öldürmə, qoymaram müsyo Jordanın boynu vurulsun! Parij dağılsın, bizə nə? Əgər orda qızlar, gəlinlər üzuaçıq gəzməyədilər, Şahbaz heç vaxt ora getməzdi. Parij yıxılsın, qız-gəlini də qırılsın!

Şəhrəbanu xanım. Vallah, bilmirəm hansına razı olan? Amma dəxi necə eləyək? Şərəfnisə də doğru deyir; müsyö Jordan yazıqdır, yaxşı adamdır, eylə bircə bu işdə təqsirlidir ki, Şahbazı yoldan çıxarıb Parijə getməyi beyninə salıbdır. Məlum ki, Parijdə yaman adamlar var imiş. Qəza bu dərvişi bizə yetiribdir ki, bunun cadusu ilə oranı yıxdırır xarab etdirək. (*Üzün Məstəli şaha tutub*) Baba dərviş, buyur divləərə, ifritələrə Pariji qaldırır altını üstünə çevirsinlər!

Məstəli şah. Baş üstə, xanım! (*Üzün Xanpəriyə tutub*) Xanpəri xala, çıx çölə, mənim şagirdim Qulaməliyə de ki, mənim xurcunumu tez atın üstündən alsın, gətirsin gəlsin.

Xanpəri tez qalxıb çölə çıxır.

Məstəli şah. Xanım, Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy indi haradırlar?

Şəhrəbanu xanım. O biri damda. İlxıdan qayıdıb yatırlar.

Məstəli şah. Xanım, bu sirdən gərək olar və ya başqa adam nə indi, nə sonra xəbərdar olmasın ha! Və illah cadu heç əsər bağışlamaz!

Şəhrəbanu xanım. Bu cəhətdən xatircəm ol, baba dərviş!

Bu halda qapı açılır.

Qulaməli (*əлиндə xurcun Xanpəri ilə məclisə daxil olur*). Səlam-əleyküm!

Məstəli şah. Əleykəssəlam! Xurcunu yerə qoy, ağzının bağını aç, içində, üstündə əşkal çəkilməmiş taxta parələri çıxart!

Qulaməli (*farsi dili ilə ki, oturan ünəs tayi-fəsi anlamasın*). Mixahi çe bekoni?⁹

Məstəli şah. Mixahəm ke, heykələ-şəhre-Parijra bərpa nümunədə, bedivha və efritha hökm konəm ke, dər türfütül-eyn zirü zəbərəş konənd; mesle on ke əlan dər pişe çeşme in xatun (*gözü ilə Şəhrəbanu xanuma işarə edir*) mən heykələşra ziro zəbər xahəm kərd.¹⁰

Qulaməli (*gülümsənmiş*) Vase çi?¹¹

Məstəli şah. Vase səd dane bacaqluye-taze ke, hala əz in xatun bəraye həmin mətləb xahəm gereft.¹²

Qulaməli (*gülümsənmiş*). Xub, in xatun ba paytəxti-firəng və əhləş çe ədavət darəd?¹³

Məstəli şah. İn hekayət xeyli derazəst, təqrirəş qüncayeşe in məqam nədarəd, təxtəparəhara əz xurcin birun kon!¹⁴

Qulaməli. Həmin saət, əmma hiç əqləm bavər nəmikonəd ke, in əmre müşkil sürətpəzir gərdəd; nəmidanəm şuxi mikoni, ya nə? Dər türfətül-eyn Parij xərab şövəd, yəni çi?¹⁵

Məstəli şah (*gülümsənmiş*). Çera yəni çe, mərdəke? Hala in xatune-mükərrəmə səd danə bacəqluyi-tazə bəraye in mətləb be mən xahəd dad və dəh ruz həm möhlət həst ke, caduye-mən əsərə-xodra bebəxşəd və kəsi həm bedin serr vaqif nist və nəxahəd şod. Bəd əz gereftəne bacəqluha dəsto pa quşadeəm. Məgər ta dəh ruz nəmitəvanəm ki, xodra be on tərəfe Ərəs beyəndazəm, mərə dər onca ke peyda xahəd kərd? Bəd əz mən hər çe badabad! Əgər ta dəh ruz Parij xərab şövəd bacəqluha biqilü qal əz həzme-rəbe xahəd qozəşt. To çe midani, bəlke ta in moddət besaniheyi əz sanihat Parij xərab şövəd. Məgər in növ hadisate-əcibə dər aləm kəmtər vüqu yaftəəst?¹⁶

Qulaməli (*taxtaparaları xurcundan çıxarıb gülümsənmiş*). İn fəqəreyi-əxirərə hərəz əqləm qəbul nəmikonəd xəyale-xaməst.¹⁷

Məstəli şah (*gülümsənmiş*). Bəs fəqəreye-sabiqərə əqlət qəbul nəmikonəd? On həm ke, xəyale xam nist?¹⁸

Qulaməli (*gülümsənmiş*). Ari, dər on çe şəkkəst?¹⁹

Məstəli şah. Xub, digər həvəssəmra ba sualhayə bifaidə məğ-şuş məkon. Bero pişə-əsbha, montəzer baş. Mən həm bəd əz yek saət əmələ-xodra təmam kərde mirəsəm, səvar mişəvim, baz mikərdim.²⁰ (*Qulaməli gedir*). Xanpəri xala, dur qapını bərk bağla! Adam-madam gəlməsin.

Xanpəri durur, qapını bərk bağlayır, gəlir oturur.

Məstəli şah (*öz-özünə farsı dili ilə*). İn tayifeyi-zənan əcəb biçərə və sadələvhənd, bedune-təsəvvür və təəmmül bavər mikonənd ke, mən dər Qarabağ neşəste Parijra dər torfətül-eyn zirü zəbər mitəvanəm kərd və ya Mərrixəm dər on tərəfe Ərəs gərdəni Müsyö Jordan ra vəqti rəftən mitəvanəd zəd.²¹

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, nə danışırınsız?

Məstəli şah. Məhzər oxuyuram, xanım ki, işimiz avand olsun. Divlər, ifritələr xəbərdar olsunlar ki, nə fikirdəyəm. (*Bundan sonra Məstəli şah palazı qovzuyub əvvələn bir müdəvvər cızıq çəkir, deyir*). Bu, Parij şəhərinin dairəsi. (*Sonra taxta parələri bir-birinə yapışdırıb on-on iki böyük, kiçik hücrə və otaq şəklində cızığın içində evlər yapıb deyir*). Bu da Parijin imarətlərinin və evlərinin şəkli. (*Sonra üzün Şəh-*

rəbanu xanıma çevirib). Xanım, buyurursunuzmu. Pariji künfəyəkün etdirim, altını üstünə çevirtdirim?

Şəhrəbanu xanım. Bəli, dəxi necə edək, Allah səbəbkara bəla versin! Qurunun oduna yaşlar da yanacaq, biçərə parijlilər bizə bir zad etməmişdilər. Bunun babalı olsun onların qızlarının, gəlinlərinin boynuna ki, məclislərdə həmişə oğlanlar ilə, kişilər ilə bir yerdə üzü açıq oturub, söhbətə və ixtilata məşğul olub, xalqı azdırıb yoldan çıxardılar. Baba dərviş, işinə məşğul ol.

Məstəli şah. Xanım, divlərin əl muzdunu, ənamını kərəm edin!

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, divlərə ənam nə lazımdır?

Məstəli şah. Pəh, xanım, məgər mənə divlərim İran sərbazı idi ki, müftə qulluq edələr? Məgər mən vəzir Hacı Mirzə Ağası²² idim ki, olara heç zad verməyəm, ancaq söyəm, qorxudam?

Ma qulamani in Əli şahim,
Əz təmami zəməir agahim,
Nə məvacib, nə çirövü nə əliq,
Novkəri qürbətən ələllahim.²³

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, məgər Hacı Mirzə Ağası sərbazlara heç zad vermirdi? Ancaq söyüb, qorxudurdu?

Məstəli şah. Xanım, vallah, mən Tehrandə bir yol öz gözüm ilə gördüm ki, Hacı Mirzə Ağası Topxana meydanında Mirvarid topuna baxırdı. Birdən yeddi yüz sərbaz onun dövrəsini çevrəyib başladı məvacib istəməyə. Haman saat Hacı Mirzə Ağası öyilib, ayağından başmağının bir tayını çıxarıb, əlinə alıb, beş min yaman ilə, alıcı quş kimi, cumuldu onların üstünə. Sərbazlar kəklik sürüsü kimi onun qabağından dağılıb qaçdılar. Heç birisini tuta bilməyib, qayıdıb topun yanına gəldi, üzün hüzurda duran xanlara tutub xitab eylədi: “Həzərət, gördünüz? Belə qorxaq qoşun ilə bilmirəm Heratı necə alacağam.²⁴ Yaxşı ki, mən hələ qılınc ilə onların üstünə cumulmadım. Onda onların qaçmağı bilmirəm harada dayanacaq idi. Fəemma bunu yalnız onların qorxaqlığına həmlə etmək olmaz. Mənim rüstəmanə²⁵ şücaətimin vahiməsindən ki, birdən olara həmlə elədim, olar belə ürküb dağıldılar”. Sərkərdənin... cürətində çox sırr var idi. İndi siz, xanım, güman etməyin ki, mən divlərimi quru nağıl ilə bəsləyirəm; Bəlkə mən gərək belə işlərdən ötrü olara ziyafət edəm, oları oxşayam, oynadam, şihabi-saqib²⁶ düşüb oları qıranadək.

Şəhrəbanu xanım. Necə şihabi-saqib oları qıranadək? Baba dərviş, nə deyirsən? Məgər oları sonra şihabi-saqib düşüb qıracaq?

Məstəli şah (*gülə-gülə*). Əcəb fikir edibsiniz! Bəs divlər, ifritlər nahaq yerə o qədər bigünah xalqın həlakətinə bais olurlar və gözəl şəhəri nahaq yerə xarab edirlər? Belə günahi-əzimin cəzasında Allahın qəzəbi onlara yetişməz?

Şəhrəbanu xanım. Yaxşı, baba dərviş, çünki belədir, niyə canlarından qorxmayırlar? Niyə belə işə ayaq qoyurlar?

Məstəli şah. Əvvələn, o səbəbə ki, mən buyururam, ikinci o səbəbə ki, axmaqdırlar və təbiətlərinin təğzasıdır. Əgər belə etməsələr, dincələ bilməzlər. Şeyatin olmasaydı, dünyada heç bir yaman əməl olmazdı və bəni-adəmi yaman işlərə heç kəs düşər etməzdi.

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, baba dərviş! Nə qədər gərəkdir divlərə ənam verək?

Məstəli şah. Artıq istəmirəm, nə qədər ki, vədə edibsiniz, xanım, yüz bacağılı.

Şəhrəbanu xanım. Baba dərviş, çox olmazmı?

Məstəli şah. Xub, min-min tükənə dəyəni şəhəri xarab etdirirsiniz, yüz bacağılı versəniz çoxdur?

Şəhrəbanu xanım (*üzün qızına tutub*). Şərəfnisə xanım, balam, pul sandıqçasını bura gətir. (*Şərəfnisə xanım tez qalxıb yükədən pul sandıqçasını alıb anasının qabağına qoyur. Şəhrəbanu xanım sandıqçasının ağzını açır, yüz dənə təzə bacağılı çıxardır, deyir*). Balam Şərəfnisə, toy xərcinə dəxi heç pul qalmadı.

Şərəfnisə xanım. Neyləyəkdir, ana, bir-iki yüz toğlu satırıq genə pul olar.

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, balam, burun-qulaq başa sədəqə. (*Üzün çevirib*) Al, baba dərviş!

Qızılları verir Məstəli şah. Dərviş qızılları alır, qoynuna qoyur, biləklərin çırmayıb xurcundan bir kitab çıxardır, kitabı açıb vərəqləyir, bir para naxışlı səhifələrinə baxır, başın qovzuyur.

Məstəli şah. Bəli, Parij şəhəri Əqrəb bürcünün²⁷ altında vəqə imiş, əməl tamamdır. Bu bürcün təsirindəndir ki, bu şəhərdən heç vaxt bəla əskik olmaz... (*Sonra qalxır ayağa, əlində bir dəyənək, üzün Şəhrəbanu xanıma və qızına tutub*) Xanımlar, qorxmuyun, ürəyinizi bərkidin! (*Sonra gözlərin çevirir, surətin heybətli edir, bu məntəri oxuyur*).

Dəğdəğəha fətəndi,
Tübbəl-kəra kərəndi
Tübbəl-kümu kümuha,
Biyəndi, yəndi, yəndi.²⁸

(*Sağına-soluna üfürür, heybətli səs ilə divləri, ifritələrəi adları ilə çağırır, buyruq verir*). Ya Məlixə, ya Səlixə, ya Bəlixə! Qaldırım Pariji yerindən, vurun yerə, bu saatda necə ki, mən bu heykəli vurub zirü zəbər edirəm. (*Bir qədər geri çəkilir, dəyənək ilə cızığa üz qoyub içindəki taxtaparalardan yapılmış balaca evlərin və otaqların əşkalını çırpıb darbadağın dağıdır, sonra bir ləmhə dayanıb üzün Şəhrəbanu xanıma tutur*). Xanım, gözünüz aydın olsun, Parij dağıldı! Razi oldunuzmu?

Şəhrəbanu xanım. Bəli, baba dərviş, çox razı oldum! Amma gərək Parijin dağılma xəbəri tez müsyö Jordana çata ki, öz başının hayına qala, Şahbazdan əl çəkə. Amma Parijdən bura bu xəbəri tezliklə bilmirəm kim çatdıracaq.

Məstəli şah (*qəhqəhə ilə*). Xə-xə-xə-xə! Xanım, bir adam ki, buradan Pariji göz açıb yuman saətdə bərbad edə, onun xəbərin bir dəqiqədə, bir saatda, bir gündə, on günədək bura çatdırma bilməz? Nə xəyal edirsiniz?

Şəhrəbanu xanım. Doğru deyirsən, baba dərviş, amma nə əcəb olurdu ki, bu xəbər elə bu saatda müsyö Jordana çataydı, başımızdan olaydı.

Bu halda birdən damın bağlanmış qapısı taraq-taraq döyülür. Az qalır qapı sınınsın. Müsyö Jordanın səsi iztirab halətində qapının dalısından məlum olur. Dərviş Məstəli şah cəld taxta-paraları döşürüb tökülür xurcuna, atır çiyinə, girir yükün qabağında asılan pərdənin dalısına, gizlənir. Müsyö Jordan qapını taraq-taraq döyür, az qalır qapını sındırırsın: çağırır.

Müsyö Jordan. Hatəm xan ağa, Şahbaz bəy, qapını açın!

Şəhrəbanu xanım sərəsimə yerindən qalxır, qorxu ilə gedir qapıya sarı. Qızı Şərəf-nisə xanım tir-tir titrəyir. Xanpəri dizinə çırpır, yavaş səs ilə.

Xanpəri. Dədəm vay, nənəm vay!

Şəhrəbanu xanım qapını açır.

Müsyö Jordan (*nəfəsi tutula-tutula*). Hanı Hatəm xan ağa, hanı Şahbaz bəy?

Şəhrəbanu xanım (*qorxa-qorxa*). İkisi də Şərəfnisənin damında yatırlar. Bu gün ilxiyə baxmağa getmişdilər, çox yorulmuşdular. Axşamdan yıxılıb yatıblar.

Müsyö Jordan (*qaim səs ilə, təngnəfəs*). Xanım, gərək bu saatda olar duralar. Mən gedirəm, dayana bilmənəm. Heyf sənə, Parij, heyf sənə Tülyeri.²⁹ Heyf sənə, gözəl paytaxt, gözəl səltənət! Fransa bədbəxt oldu! – Dimaj Parij! Mon diyö, mon diyö!³⁰

Şəhrəbanu xanım. Həkim sahib, nə var, nə olub?

Müsyö Jordan. Parij dağıldı, Tülyeri yıxıldı, Fransa xarab oldu. Dimaj Parij! Dimaj Tülyeri!⁷¹

Şəhrəbanu xanım. Allah, sənə şükür, yəni, Allah dərđini əsirgə!

Müsyö Jordan. Gözəl şəhər, gözəl səltənət. Bir türfətüleyndə viran, kəən ləm-yəkün olubdur. Ağıl kəsmir ki, bu necə işdir, bu necə sehrdir!? Setefre mon diyö, mon diyö!⁸²

Şəhrəbanu xanım. Bu necə sehrdir? Məgər sehr ilə Parij yıxılıb! Nə deyirsiniz, həkim sahib?

Müsyö Jordan (*qaim səs ilə hövlnək*). Əlbəttə, sehrdir, mat qalmalı işdir. Bir türfətüleyndə qəflətən Parij xarab olubdur.

Bu sözlərdən Şərəfnisə xanım dəxi qaim başlayır titrəməyə, gözü dərviş gizlənən pərdədə.

Xanpəri (*xısın-xısın*). Dədəm vay, nənəm vay!

Bu halda qalmaqaldan Hatəmxan ağa Şahbaz bəy yatdıqları damdan yuxudan oynayıb, dəst-paçə, köynəkçək müsyö Jordan səsinə yüyürürlər.

Müsyö Jordan (*onları görən kimi*). Ax, gəldiniz! Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy, sizi tarı tez mənə at hazır edin, gərək bu saatda gedəm, dayana bilmənəm, özünüz də atlanın, məni Arazdan keçirdin, qayıdın!

Hatəmxan ağa (*heyrlə*). Həkim sahib, nə vəqə olubdur? Belə tələsik getməyə səbəb nədir?

Müsyö Jordan (*qaim səs ilə*). Parij dağılıb, Tülyeri yıxılıb, Fransanın səltənəti pozulub, kral avara düşüb. Bu saatda Təbrizdə oturan ingilis konsulundan bu əhvalatı bildirəndən sonra yazır ki, Londona vacibi kağızlar ilə bu saat çapar gedir. Arazın kənarında mənə

müntəzirdir. On iki saatadək gərək mən özümü ona yetirəm. Əgər təxir etsəm, çapar gedər, sonra mən özümü tezliklə yalnız krala çatdırıb bilmənəm. Lui Filipp³³ ingilislə qaçıbdır. Mon diyö, mon diyö!³⁴

Hatəmxan ağa (*təhəyyür ilə*). Həkim sahib, Pariji kim dağıdıbdır, kim yıxıbdır?

Müsyö Jordan (*iztirabla*). Şeyatinlər, əcinnələr, divlər, ifritələr, bəd əməllər! Hansını deyim? Aman, Hatəmxan ağa, at hazır edin. Dayanmaq mümkün deyil! Dimaj Parij! Tülyeri! Mon diyö, setefri!³⁵

Bu sözlərdən Hatəmxan ağa bir az mütəhəyyir qalır. Amma Şərəfnisə xanım başlayır çox bərk titrəməyə. Şahbaz bəy onun halətini duyur. Təəccüb edib, ona sarı üz qoyur. Yavıqlaşmış yavaş gülümsənmiş soruşur.

Şahbaz bəy. Sən niyə titrəyirsən, ay fəsad? Yoxsa Pariji sən buyurub yıxdırıbsan ki, mən dəxi ora gedə bilməyəm?

Şərəfnisə xanım (*titrəyə-titrəyə, nazik səsi ilə gözü dərviş gizlənən pərdədə*). Yox, vallah, quran haqqı, dayım canına, mənim heç zaddan xəbərim yoxdur, mənim heç təqsirim yoxdur!

Şahbaz bəy (*gülümsənmiş*). Bax, bax, necə and içir! Necə şirin dil ilə yaxasın qıraq çəkir! Dəxi niyə titrəyirsən? Əgər sən tək pərilər padşahı Pariji yıxdırsa da halaldır.

Bu sözdə Şəhrəbanu xanım üzünü müsyö Jordana tutub

Şəhrəbanu xanım. Həkim sahib, bizim Şahbazı da aparırırsınız mı?

Şahbaz bəy adını eşidib geri çevrilir.

Müsyö Jordan. Nə söyləyirsiniz, xanım, özüm başımı qoymağa yer tapmıram, Şahbazı hara aparacağam? Hatəmxan ağa, amandır, tez olun, atlanın, mənə ötürün! Gərək səhərdən Araz qırağına çatam. Tülyeri! Mon diyö, mon diyö!³⁶

Hatəmxan ağa. Şahbaz, gəl gedək, görək necə edirik, bu necə iş idi oldu?

Hər ikisi damdan çıxır, dallarınca müsyö Jordan, onlardan sonra yavaş gərdəkin dalısından dərviş Məstəli şah xurcun çiyində çıxır. Başını aşağı, heç məclisdə qalan övrətlərə mütəvəccəh olmayıb qaçır, gözdən itir; sonra

Şəhrəbanu xanım. Xanpəri, gördün, necə iş oldu?

Xanpəri. Xanım, mən sənə demədim ki, bu dərvişin əlindən heç zad qurtarmaz? Mən hələ ondan qorxuram ki, Parijin yıxılmasının zərbindən özgə şəhərlər də bərbad ola.³⁷ Naxçıvan, Şərur mahallasının yıxılmasının zərbindən Ağrı dağının bir parçası qopub tökülən kimi, necə ki, dərviş deyirdi.

Şəhrəbanu xanım. Bəli, bundan sonra bu təəccüb deyil; təəccüb odur ki, kişilər həmişə bizə deyirlər: caduya, pitiyə inanmayın! Necə inanmaq olur ki, adam gözü ilə belə işlər görür?

Xanpəri. Eh, xanım, kişilərin əgər ağı var, niyə biz oları hər qədəmdə min yol aldırıq, öz bildiyimizi edirik?

Şərəfnisə xanım sakit və samit qorxub qurumuş mat qalır.

Pərdə salınır

T a m a m o l u r